

İNSAN MI YOKSA KÂBE Mİ ÜSTÜN? SUFİ-ÂLİM: İBRAHİM el-KÜRDÎ el- KÛRÂNÎ ÖRNEĞİ

Ömer YILMAZ*

Özet

İbrahim el-Kürdî el-Kûrânî, XVII. Yüzyıl'da Kuzey Irak'ta doğup Medine'de ikamet etmiş, pek çok ilim dalında kendini ispatlamış İbnü'l-Arabî taraftarı bir sûfî-âlimdir. Yaşadığı dönemde Hicaz bölgesinde Kâbe'nin hakîkatı ile Hz. Peygamberin hakîkatı konusunda ateşli tartışmalar yapılmıştır. İddiaya göre İmam-ı Rabbânî Kâbe'nin hakîkatinin Hakikat-i Muhammediyye'den daha üstün olduğunu ileri sürmektedir. Buna bazı âlim ve idareciler şiddetle karşı çıkmış ve böyle düşünen kişileri Mekke şerifi Said Bereket'in emriyle bir fetva yayımlayarak tenkit hatta tekfir etmişlerdir.

İbrahim Kûrânî ise yazdığı müstakil bir risale ile İmam-ı Rabbânî'nin bu görüşünü reddetmiş ve Hz. Peygamber'in şahsında insanın Kâbe'den daha üstün bir varlık olduğuna hükmetmiştir. Ancak aykırı görüşte olan Müslümanların tekfir edilmesini de doğru bulmamış, "Ehl-i kible tekfir edilemez" diyerek hazırlanan fetvaya imza atmamıştır.

Makalede müellifin bu konudaki delillerine bakılacaktır. Bununla birlikte tasavvuf erbabının insana yaklaşımı, Ekberî geleneğin insan gönlü ile Kâbe arasında kurdukları ilintiye değinilecektir. Günümüzde Müslümanlar arasında dahi bağnazlığın ve hoşgörüsüzlüğün hüküm sürdüğü dikkate alındığında, asırlar önce müsamaha örneği sergileyen

* Prof. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı, YOZGAT, (omeryilmaz@bozok.edu.tr)

ve insanı her şeyden muhterem sayan bu sûfî geleneğin öğretilerine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Kûrânî, İmam-ı Rabbânî, Kâ'be, tasavvuf, insan.

Either Human or Kabah is superior? The example of Sûfî Scholar Ibrahim al- Kurdi al- Qurani

Abstract

Ibrahim al-Kurdi al-Qurani was born in Northern Iraq in XVII. Century and lived in Madinah. He was a distinguished scholar in many disciplines a supporter of Ibn Arabi and a Sûfî scholar. In his life time burning discussions took place in Hijaz area. According to a claim that Imam Rabbani proposed that the reality of Kabah was more valuable than the reality of the prophet. Some of the scholars and the rulers of the time opposed severely to his views and by issuing a fetwa with the order of Said Barakat, Sharif of Makkah criticized those who had the same views and accused them of being infidels.

Ibrahim Qurani rejected Imam Rabbani's opinions on the matter with a risalah he wrote, and he reached that human being was superior to Kabah as it was the case in the personality of the prophet Mohammad. However, he did not approve to declare the opposite Muslims as infidels by saying "Ahl Qiblah cannot be accused of being infidels." So, he did not sign the mentioned fetwa.

In this article, the evidences of the author will be analyzed. In addition, it will be touched on sûfî's approach to human and the relation between Kabah and human heart in Akbari tradition. We believe that it is much more needed - especially in a time when fanaticism and in tolerance prevails among Muslims - a sûfî tradition which presents a model of tolerance and regards man as the most honorable.

Key Words: Ibrahim Qurani, Imam Rabbânî, Ka'bah, Sûfîsm, Human being.

GİRİŞ

Biz bu makalemizde İbrahim el- Kürdî el- Kûrânî'nin, *Şerhu kelimeti'l-vâziha ale'l-makâlâti'l- fâziha* adlı risalesinde insan hakkında dile getirdiği görüşlerini incelemeye çalışacağız. Burada Kâbe'nin hakîkati ile Hz. Peygamber'in hakîkati karşılaştırılmış, neticede Hz. Peygamber ve onun şahsında insan onuru ve dokunulmazlığı öne çıkartılmıştır.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için önce müellifi kısaca tanıtıp, akabinde Ekberî geleneğe mensup mutasavvıfların Kur'an ve hadislerde beyan edilen insana bakış açılarını öğreneceğiz. Bunu yaparken Türk ve tasavvuf edebiyatında insanın önemi bağlamında Kâbe ile insan kalbi/gönlü arasındaki ilişki ve ilintiye dair metaforlara bakacağız. Çalışmamızın sonuna doğru ise müellifin mezkûr eserinde dile getirdiği görüşlerin detayına ve ileri sürdüğü delillere değineceğiz.

I- İbrahim el-Kürdî el-Kûrânî

Müellif, 1025/1616 yılında Irak'ın kuzeyinde yer alan Şehrezûr eyaletine bağlı Gûrân (Kûrân) kasabasında doğdu.¹ Zamanın Osmanlı Devleti idaresi altında tahsilini Şam, Bağdat, Mısır ve Medine'de tamamlayıp 1690 yılında burada vefat etti. Ancak tesirini daha ziyade Malay dünyası, Hindistan ve Endonezya gibi ülkelerde hissettirdi.

İbrahim Kûrânî'nin tasavvuf düşünce tarihindeki önemi, İslam tefekkür anlayışının daima odak noktasında kalmayı başarmış tartışmalı iki zıt şahsiyetin taraftarlığını birden yapmasıdır. O bir taraftan İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) sıkı bir takipçisi ve savunucusu olurken, diğer taraftan İbnü'l-Arabî karşıtlığı ile tanınan İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) bazı fikirlerine yatkın bir seyir takip etmiştir.

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Yılmaz, *İbrahim Kûrânî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (İnsan Yayınları), İstanbul 2005.

Kûrânî mutasavvıf kimliği yanında hadis, kelim, tefsir, fıkıh, Arap dili konularında yaklaşık seksenden fazla eser kaleme almış, kelim ile tasavvufu mezc etmeyi başarmış, felsefî konulara da hâkim velût birisidir. Müellif yaşadığı çağ ve daha sonraki asırlarda temsil ettiği fikir ve yetiştirdiği talebeleriyle gündemde kalmayı başarmış, batılıların tabiriyle “reformist”, İslâm âlimlerinin bakış açısıyla “müceddid” biridir.²

İbrahim Kûrânî, tesirleri ve vahdet-i vücûd hakkında getirdiği Sünnî yorumlarıyla Hint ve Güneydoğu Asya İslâm memleketlerinde halen tanınan ve bu muntıkada müessir bir Müslüman mütefekkir olma özelliğini korumaktadır. Uzlaşmacı, ilmî taassuptan uzak, pek çok ilim dallarında mâhir, fazîlet ve ahlak sahibi Kûrânî’nin adı, XVII ve XVIII. asır ihyâ hareketleri arasında geçmekte, bu asırlarda adeta hangi İslâm ülkesinde bir canlanma varsa onunla bir bağlantı kurulmaktadır.

Kendisi zamanın popüler tarîkatı Nakşibendîlik baskın bir kimlik ile tanınırken, pratiğe yansıyan klasik anlamdaki prensip ve metotlarda daha ziyade Zeynîliği tasvip etmiştir. Ayrıca Şettârîlik ile Uzakdoğu Asya ülkelerinde tesirlerini göstermiş ve bu tarîkat sayesinde adı geçen bölgelerde tanınmıştır. Yediye yakın tarîkat ile irtibatı olan ancak üç tarîkatta söz sahibi ve icazeti bulunan İbrahim Kûrânî, şeyhi Kuşâşî’nin (ö.1071/1660) vefatından sonra onun adına Medîne’de bir zaviye kurmuş ve bu zaviye sayesinde muhtelif ülkelerden gelen çok sayıdaki talebeye hocalık yapmıştır.

Kûrânî bazı ilim erbabı tarafından övülürken, bazıları tarafından da kıyasıya eleştirilmiştir. Ehl-i sünnet âlimlerinin bir kısmı onun “Garânîk” hadisesine yaklaşımını, -müellif her ne kadar şeytan başarısız kaldı dese de hadisenin aslına inanmasını- kabul edilemez bulmuştur. Yine “Firavun’un imanı”, “Kulların fiili” gibi

² Yılmaz, *age.*, s. 175.

konularda sarf ettiği söz ve taşıdığı fikirler sebebiyle Sünnî âlimler tarafından tenkit edilmiştir.³

İbrahim Kûrânî Türkçeyi tahsil etmiş ve Türkçe olarak ders takririnde bulunmuştur. Yaşadığı asırda Türklerle hep irtibat halinde olmuş, ailenin bu olumlu ilişkilerini kendinden sonra gelen çocukları da uzun süre devam ettirmiştir. Hatta bu irtibatın daha yakın zamanlara kadar sürdüğüne dair merkezî hükümet Osmanlı'nın bu aileye verdiği ferman elimizdedir.

Müellifin bahse konu eseri *Şerhu kelimeti'l-vâziha ale'l-makâlâtî'l-fâziha*⁴ ana hatları itibariyle İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1624)'nin "Kâbe'nin hakîkatî Hakikat-i Muhammediyye'den üstündür" tezini reddeden bir mahiyet arz etmektedir.⁵ Nitekim müellif eserinin telif sebebini açıklarken, isim vermeden Hindistan'da tanınmış bir şeyhin mezkûr sözü söylediğini, bu sözün Hicaz bölgesinde büyük bir yankı uyandırdığını belirtir.⁶ Bu söz üzerine zamanın Mekke şerifi Said Bereket'in, kendi talebesi ve hemşerisi Muhammed Berzencî (ö. 1103/1691)'ye müstakil bir risale yazdırarak ve fetva imzalatarak İmam-ı Râbbânî'yi tekfir ettirdiğini söyler.⁷ Kûrânî devrin önemli

³ N. Hanif, "Al-Kûrânî, İbrahim b. Al-Shahrazuri al-Hasan Sharan al-Madani", BEOS, New Delhi 2002, ss. 250-251.

⁴ Kûrânî, *Şerhu kelimeti'l-vâziha ale'l-makâlâtî'l-fâziha*, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa No: 2722/17, vr. 347-356.

⁵ Biz bu makalede İmam-ı Rabbânî'nin konuyla ilgili görüşlerinin detayına girmekten kaçındık. Ancak müellif bu konuda "İlâhî Hakikatler" Başlığı altında birinci sıraya Ka'be'nin hakikatini yerleştirmiş, "Nebîlerin Hakikatî" bölümünde ise Hz. İbrahim ve Hz. Musa'dan sonra Hakikat-i Muhammediyye'ye yer vermiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. İmam-ı Rabbânî, *Mektûbât*, I-II, Fazilet Neşriyat, haz. T. Hakan vd., İstanbul 2004, c. I, 265-269, 287-290; Cavit Sunar, *İmam-ı Rabbânî-İbn Arabî, Vahdet-i Şühud ve Vahdet-i vücud Meselesi*, (Resimli Posta Matbaası), Ankara 1960, s. 13.)

⁶ Kûrânî, *Şerhu kelimeti'l-vâziha*, vr. 347b. Anlaşılan 1682 yılında başlayan tartışma karşısında Sirhindî muhalifleri Harameyn ulemasından onun düşünceleriyle alakalı otuz iki hususta fetva istemişlerdir. Berzencî onların bu talebine cevap olarak bir risale hazırlamıştır. (Bkz. Hamit Algar, "İmam-ı Rabbânî", *DİA*, c. XXII, ss.195-199.)

⁷ Kûrânî, *age.*, vr. 348a-b. Bu tartışmalar uzun süre devam etmiş, merkezinde müellifin de bulunduğu bazı üzücü hadiselerle neden olmuştur. Nitekim dönemin

âlimlerinin pek çoğunun yazılan fetvaya imza attığını, ancak kendisinin “Ehl-i kible asla tekfir edilemez” diyerek bunu imzalamadığını sözlerine ekler. Müellif, şeyhi Safiyüddîn el-Kuşâşî’nin bu zata hitaben iki sayfalık bir mektupla cevap verdiğini, alınan cevâbî mektupta İmam-ı Râbbânî’nin bu fikrinden kısmen döndüğünü söylese de tamamen vazgeçmediğini beyanla mezkûr eserinde bu mektubu şerh etmiştir.⁸ Kûrânî yine bu eserinde, İmam-ı Râbbânî’nin *Mebde’* ve *Meâd* adlı eserinin 48. bölümünde geçen “Kâbe’nin hakîkatinin Hakikat-i Muhammediyye’den üstündür”⁹

Mekke Şerifi Said Bereket, Berzencî’nin kaleme aldığı *Kadhu’z-zend fi cehâleti ehli’s-Sirhind* adlı eseriyle birlikte Harameyn ulemasının Rabbânî’yi bu açıdan tekfir ettiğine dair bir mektubu da ilave etmek suretiyle Hindistan’a göndermiştir. Beşir Nafî’nin, Kûrânî’nin talebesi Mustafa Hamevî’ye dayandırarak verdiği bilgilere bakılırsa; bu tartışmalar neticesinde Mekke ve Medîne’deki âlimler iki gruba bölünmüştür. Kimileri Rabbânî’nin *Mektûbât* adlı meşhur eserini ve bu meyandaki görüşlerini Arabistan bölgesinde dağıtarak taraftarlığını yaparken, kimileri de ona şiddetle karşı koymuşlardır. Kuşâşî ve Kûrânî’nin talebesi Berzencî de mezkûr eserini kaleme alarak Rabbânî’yi çok sert bir biçimde tenkit etmiştir. Yine aynı yazara göre; Nakşî olan zamanın diğer âlimlerinden Harameyn’e yeni gelen Muhammed el-Buharî ve ve Mısırlı âlim ve şeyh Ahmet el-Başbîşî (ö.1096/1685) de Berzencî gibi aynı yolu takip ederek muhalefet hareketinin içinde yer almışlardır. Buna mukabil özellikle Farsça konuşan âlimler arasında cereyan eden bu tartışma ve bölünmelerde İbrahim Kûrânî tarafsız kalmayı ve sessiz olmayı yeğlemiştir. (Beşir Nafi, “Tasawwuf und reform in Pre-Modern İslâmic Culture in Search of İbrahim Kûrânî”, *Die Welt des İslâm*, XXXXII/3, 2002, ss. 324-325.)

⁸ İbrahim Kûrânî bu konuda şöyle der: “Hindistan’da Kâbe’nin sadece müminlere değil, peygamberlere hatta âlemin yüzü suyu hürmetine yaratıldığı peygamberimize de üstün tutulduğuna dair bu çalışmada Kurân ve sünnete muhalif çirkin kelimeler edilmiştir. 1080/1670’li yıllarda Hindistan’dan gelen güvenilir ehl-i tarik arkadaşlarımızın haberine göre şeyhin böyle söylediği, bazıları ise şeyhin bu görüşünden kısmen rücu ettiğini, onun Hz. Peygamberi istisna ederek diğer peygamber ve tüm müminlerden daha üstün olduğunu belirtmiştir. Ancak bize gönderilen cevabi mektupta, Kâbe’nin suretinin değil hakîkatinin üstün olduğu ifadesine yer verilmiştir. Biz bu cevapla tatmin olmadık ve şekil/mana tefrikinin meseleyi çözemeyeceğini ifade ettik. Çünkü şekil de mana da birbirinden ayrılmaz iki bütündür.” (Kûrânî, *Şerhu kelime-i l- vâzıha*, vr. 347b)

⁹ Bkz. İmam-ı Rabbânî, *el- Mebde’ ve’l- Meâd*, terc. N. Tosun, Sûfî Kitap, İstanbul 2005.

tezinin kabul edilemezliğini, böyle bir iddianın kendine göre ilmen, keşfen ve mantıken yanlış olduğunu savunur.

II- Sûfîlerin Kur'an ve Hadiste Tasavvur Edilen İnsana Dair Yorumları

Kur'ân-ı Kerim ilk inen ayetlerde gerek muhatap, gerekse konu itibariyle insandan bahsetmektedir.¹⁰ Bir başka ifadeyle Allah, insanı "ahsen-i takvim"¹¹ üzere yaratmış ve "eşref-i mahlûk"¹² diye nitelendirmiştir. İnsan da bu özelliğinden dolayı dağların taşların kaldıramadığı "emanet" yükünü üzerine almış ve "sorumluluk" sahibi olmuştur.¹³ Allah aynı zamanda onu "başiboş"¹⁴ve "boşuna" yaratmamış¹⁵, sorumluluğunun tabii sonucu yeryüzünün "halife" si kılmıştır.¹⁶ Tabiatıta bulunan her şey insanın emrine âmâda kılınmış¹⁷ ve hizmetine sunulmuştur.¹⁸ Allah'ın "iki eliyle yarattığı"¹⁹ insan belli bir merhaleden sonra "ilâhî nefha"²⁰ ile şereflendirilmiştir. Meleklerin hocası olarak bilinen şeytanın cennetten kovulması da, Allah'ın Âdem'e (insan) "secde et" (saygı anlamında) emrine²¹ karşı gelmesi nedeniyle olmuştur.

¹⁰ Alak, 1-5.

¹¹ Tîn, 95/4

¹² İsrâ, 70.

¹³ Ahzâb, 72-73; Haşr, 21.

¹⁴ Kıyâme, 36.

¹⁵ Mü'minûn, 115.

¹⁶ En'am, 165; Bakara, 30; Sad, 26; A'râf, 69; 74; Neml, 62.

¹⁷ Lokman, 20; Nahl, 12.

¹⁸ Hac, 36, 37, 65; Câsiye, 12; İbrahim, 32-33; Lokmân, 20.

¹⁹ Sad, 75.

²⁰ Hicr, 29; Sad, 72. Bu, Âdem'in şahsında tüm insan türü için geçerlidir. Ancak müfessirler bu beyanı ontolojik bir olgu şeklinde değil "Beytullâh" terkinde olduğu gibi şereflendirme amacına mahsus daha çok mecazi anlarlar. Aksi halde lafzi yorum olursa bu durum Hristiyanlıktaki Hz. İsa için söylenilen "Ruhullâh" tehlikesine götürür derler. Buna rağmen sûfîler bu ayetteki ruh üflenmesini insanda ilâhî veçheden bir pay şeklinde yorumlayarak mütekellim ve müfessirlere göre insana daha fazla kutsiyet atfederler.

²¹ A'râf, 11.

Ne var ki Kur'an, insanla ilgili anlatılan bütün bu müspet taraflar yanında, aynı zamanda onun açgözlü, geçici hazlara düşkün, zayıf, umutsuz, unutkan, kibirli, aceleci, aciz, zalim, cahil, nankör, gözü doymaz gibi nice zaafarla yüklü olduğunu²², kendini yaratandan müstağni görünce de azıttığını belirtmektedir.²³

Hiç şüphesiz mutasavvıflar diğer zahir uleması gibi Kur'an'da bu şekil olumlu ve olumsuz yönleriyle tasvir edilen bir insan anlayışına sahiptirler. Sûfiler hadislerde tasavvur olunan insanı da dikkate alarak farklı bir şekilde yorumlama cihetine giderler. Her ne kadar bu hadislerin bazıları zayıf olsa da, onların insana atfettikleri kutsiyette bu haberler büyük bir önem taşır. Bu bağlamda tasavvuf ilminin en çok kullandığı haberlerden biri, "Allah Âdemi kendi suretinde yarattı"²⁴ ifadesidir. Bu haberle sûfiler insanda yaratıcıdan bir paye görme arzusunu sergilerler. Bundan böyle insan sadece reel dünyanın unsurlarından oluşmuş bir varlık değil, metafizik ve ulûhiyet alanından da pay taşıyan, hem lâhûfî, hem de nâsûfî yönü olan bir varlıktır. Gerek âyetle beyan edilen "Âdem'e ruh üflenmesi", gerekse bu hadisten hareket eden mutasavvıflar, bunları sadece Âdem'in şahsı ile sınırlı kılmayıp, çoğu zaman "insân-ı kâmil" ve "mü'min", bazen de ayırım yapmaksızın tüm insan türü için geçerli görürler.

Bu durumda sûfiler yaratılmışlar hiyerarşisinin en üstüne başta peygamberler olmak üzere hep insanı koymuşlar, onu sadece "düşünen bir varlık" olmanın daha ötesinde algılayıp, niyet ve gayretlerine de dikkat çekerek metafizik bir doktrin olmakla birlikte

²² Meâric, 19-21; Fecr, 16, 20; Nisa, 28; Nahl, 4; Ahzâb, 72.

²³ Alak, 6,7.

²⁴ Burada "Allah Âdemi kendi suretinde yarattı" hadisindeki *suret* kelimesinin sonundaki zamirin mercii hakkında kelimacılar ve sûfiler arasında tartışmalar vardır. Kelamcılar, teşbihten sakınarak zamiri Âdem'e gönderirken, içlerinde Kûrânî'nin de bulunduğu pek çok sûfî bu zamiri Allah'a irca etmekle insana verilen değeri anlatmaya çalışmışlardır.(Bkz. Abdulbari en-Nedvî, *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, çev. Mustafa Ateş, (D. Vakfı Yay.) Ankara 1998, s. 169.)

bu defa “insân-ı kâmil” nazariyesini ortaya atmışlardır. Böylece sûfîler nezdinde kâmil insan, hem ilâhî tecellinin tartışılmaz mazharı, hem de varlık sebebi ve koruyucusudur.²⁵ Bu cümleden olmak üzere, sûfî düşüncede insan “mikro kozmos” olarak nitelendirildiğinden varlığın özü, Tanrı’nın kâinata, yani makro kozmik âlemde bir tecellisi şeklinde mütalaa olunmaktadır.

Kur’an ve hadislerden mülhem bakış açımızı şekillendiren İbnü’l-Arabî geleneğinde insan âlemin ruhu, âlem de onun sûretidir. Bir başka deyişle insan, âlem-i asgar (mikro kozmos) yani âlemin ruhu, sebebi ve illetidir. Yine Ekberî gelenek temsilcilerinde insan varlık âleminin tüm unsurlarına sahip olduğu için “âlem-i suğrâ” (küçük âlem) diye adlandırılmış, âleme de “insan-ı kübrâ” adı verilmiştir. Mutasavvıflar bu bağlamda Hz. Ali’nin, “Sanırsın ki sen küçük bir varlıksın, hâlbuki sende büyük bir âlem dürülmüştür.”²⁶ Sözüne çok sık zikrederler. Yine bu manaya uygun Şeyh Gâlip (ö.1214/1799)’in;

“Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen,

Merdüm-i dâide-i ekvân olan âdemsin sen!” sözleri tasavvuf kitaplarında sıkça yer almaktadır.

İbnü’l-Arabî görüşleriyle mutabık düşüncelere sahip Mevlânâ Celaleddin er- Rûmî (ö.672/ 1273)’ye göre; aslî maddesi basit bir çamur olan insan, Tanrı’dan kendisine belli bir süre sonra ruh üflenince yüce bir değer kazanmıştır. Nitekim Mevlânâ “Ahsen-i takvîm” ayetinden mülhem ürettiği fikir manzumesinde şu görüşlere yer verir: “Ve’t-tîn suresindeki ‘Biz insanı en güzel şekilde yarattık’ ayetini oku! Ey dost! En değerli inci candır. En güzel surette olan insan, hem arşın hem de düşüncenin üstündedir. Bu paha biçilmez

²⁵ Bu kavramla özelde Hz. Peygamber kastedilmektedir. Ancak onun bir insan olması gerçeğinden hareketle bu nazariyenin insana teşmil edilmesinde bir sakınca görülmemektedir. (Daha detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, (Matbaatü’l-İlmiyye), Beyrut 1997, s. 207.)

²⁶ İ. Hakkı Bursevî, *Lübbü’l -lûbb*, İstanbul 1328, s. 13.

şeyin değerini söyleyecek olursam ben de yanarım, duyan da yanar.”²⁷ Yine bir başka söyleminde Mevlânâ insanı şöyle tasvir eder: “Ey Tanrı kitabının örneği insanoğlu! Ey şahlık güzelliğinin aynası mutlu varlık! Her şey sensin. Âlemde ne varsa, senden dışarıda değil. Sen her ne ararsan kendinde ara, çünkü her varlık sendedir.”²⁸ Aynı ekolün temsilcilerinden Niyazî-i Mısırî (ö.1105/1694) ise insana, meleklerin gözü ile (yeryüzünde bozgunculuk yapan, kan döken) değil, Yaratıcının nazarıyla²⁹ bakılmasını tavsiye etmektedir.³⁰

III- Tasavvuf Edebiyatında Kâbe/Beytullah ve Kalb/Gönül Metaforu

Türk ve tasavvuf edebiyatında *Kâbenâme* adıyla Kâbe ile ilgili pek çok manzum ve mensur eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerde daha çok Kâbe’nin faziletine değinilmekte ve ona övgüler dile getirilmektedir. Kâbe, “Kâbetullah”, “Kâbe-i Muazzama”, “Kâbe-i Ulyâ”, “Harem-i Şerîf”, “Beytullâh”, “Arş” gibi farklı isimlerle zikredilmektedir.

Müslümanların zihin dünyasında böylesine yer edinmiş olan Kâbe, insan gönlü ve kalbi ile karşılaştırılmış ve bu durum edebiyatımızda hayli bir zemin bulmuştur. Bunlardan biri Urfalı Şair Nâbî’dir.(ö.1124/1712) Nâbî, *Tuhfetü’l- Harameyn* adlı eserinde, “müşğîn-i âlem-i âb u hâk, merkez-i anberîn-i devâir-i eflâk”³¹ ifadesiyle âlemin merkezi gördüğü Kâbe’yi insan gönlüyle kıyaslamaktadır.

²⁷ Mevlânâ Celaleddin er- Rûmî, *Mesnevî*, çev. V. İzbudak, (MEB Yayınları), İstanbul 1990, c. VI, 1005 vd.

²⁸ Mevlânâ, *Rubâiler*, ter. N. Gençosman, (MEB. Yayınları), İstanbul 1986, No: 1382.

²⁹ Bakara, 30.

³⁰ Niyazî-i Mısırî, *Mevâidü’l- İrfân*, çev. S. Ateş, (Yeni Ufuklar Neşriyat), İstanbul trz., s. 43.

³¹ Nâbî, *Tuhfetü’l- Harameyn*, haz. Menderes Coşkun, (Kültür Bakanlığı Yayınları), Ankara 2002, s. 202, 261.

Kısas-ı enbiya, mevlid, mi'racnâmeler, kaside, gazellerde işlenen konuların başında da Kâbe-gönül ilişkisi dile getirilmektedir. Sûfîler Allah'ı daha çok kalb arşında aramışlar ve kalbi "Beytullâh" diye nitelendirmişlerdir. Onlara göre, bir hadis-i kutsî de; "Yerlere ve göklere sığmayan Allah mü'min kulunun kalbine sığmıştır."³² Nitekim buradan mülhem Mevlânâ bir sözünde: "Tanrı Kâbe'yi kurdu ama kurdu kuralı oraya gitmedi. Hâlbuki bu eve (kalb), Tanrı'dan başka hiç kimse oturmadı" diyebilmiştir.³³ Yine Mevlana; "Ey hacca gidenler! Neredesiniz, neredesiniz? Sevgiliniz buradadır, geliniz, geliniz! Sevgiliniz sizin komşunuz, hem de duvarı duvarınıza bitişik komşunuz!" demektedir.³⁴ Bu durumda, genelde İslâmî ilimlerde, özelde tasavvufta insandaki en önemli organ kalp ve onun tezkiyesi üzerinde durulmuş ve Allah'ın huzuruna kalb-i selimle çıkmanın önemi vurgulanmıştır.³⁵

İlk dönem sûfîlerinden Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) kalbi Kâbe'nin diğer bir adı olan arşa benzetmiştir.³⁶ Sehl, Allah'ın kiblesi Kâbe, kalbin kiblesi niyet, beden kiblesi de kalptir derken, Bir Türk şairi olan Fuzûlî (ö.1556), "*Fuzûlî hâli olmaz sûret-i dil dost fikrinden*

Bu ma'niden ki beytullâh derler kalb-i mü'mindir" ifadesini kullanmaktadır.³⁷ Taşlıcalı Yahya Bey (ö. 1489?) de, *Gencine-i Râz* adlı mesnevisinin 36. makalesinde Kâbe-insan ilişkisi üzerinde durmuştur. Bu meyanda insan gönlü kırmanın Kâbe'yi yıkmaktan daha kötü bir şey olduğunu beyan eden Mevlânâ şöyle demektedir:

³² İsmail b. Muhammed Acluni, *Keşfü'l-Hafa*, (Dâru ihyâi't-turâsî'l-'arabiyye), Beyrut 1933, c. II, s. 99.

³³ Mevlânâ, *Mesnevi*, c. II, Beyit N: 2245.

³⁴ Mevlânâ, *Divan-ı Kebir*, haz. Ş. Can, (Ötüken Yayınları), İstanbul 2000, c. I, Beyit No: 432.

³⁵ Şuara, 89; Saffat, 84.

³⁶ Muhammed Gazali, *İhyâu ulûmi'd-din*, (Matbaatü Mustafa Halebî), Kahire 1939, c. III, s. 4.

³⁷ Fuzûlî, *Divan*, Haz: K. Akyüz vd., (Akçağ Yayınları), Ankara 1990, s. 181.

“Kâbe bünyâd-ı Halîl-i âzerest

*Dil nazargâh-ı celîl-i ekberest.”*³⁸ Yani Kâbe, Hz. İbrahim’in binasıdır; gönül ise Yüce Allah’ın nazargâhıdır. Bir başka sûfî-âlim Sinan Paşa (ö. 1486) ise aynı anlama denk düşen sözler sarf eder:

“Kalbi mümin arş-ı Rahmandır

*Ânı yıkmak ziyade tuğyandır.”*³⁹ Aynı müellif bu defa da şunları söyler:

“Kâinatı gulâm kıldı sana

Bunda mahlûkı râm kıldı sana

Kalbini arş idindi kendiy çün

*Gönlünü Kâbe kıldı ânun için”*⁴⁰ Anadolu gönül sultanlarından biri olan Yunus Emre (ö.726/1321):

“Düriş kazan ye yedir,

Bir gönül ele getir,

Yüz Kâbe’den yeğrekdür

*Bir gönül imareti”*⁴¹

İşte bütün bu ve buna benzer pek çok yaklaşım, Allah’ın evi Kâbe ile insan gönlü arasındaki ilişkide insan gönlünün Kâbe’den daha üstün olduğunu çağrıştırmaktadır. Bir İbnü’l-Arabî savunucusu olan sûfî-alim İbrahim el-Kûrânî de benzer görüşleriyle insanı önemseyen ve önceleyen bir düşünce örgüsüne sahiptir.

³⁸ Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevi*, (Şamil Yayınları), c. VII, s. 700, İstanbul trz.

³⁹ Mecdî, M., *Şekaik Tercemesi Hadâik*, (Matba-ı Amira), İstanbul 1269, s. 196.

⁴⁰ Sinan Paşa, *Tazarru’nâme*, haz. M. Tulum, (Diyanet Vakfı Yayınları), Ankara 2001, s. 58.

⁴¹ Yunus Emre, *age.*, s. 310.

IV-Kûrânî'nin "İnsan mı yoksa Kâbe mi üstün" Tartışmalarında İnsanı Önemseyen Görüşleri

Çalışmamızın esasını oluşturan Şeyh İbrahim el-Kürdî el-Kûrânî vahdet-i vücud felsefesi doğrultusunda tasavvur olunan bir insan anlayışını savunmaktadır. Bu anlamda sıkça tekrar ettiği خلق الله "hû" zamirinin mercînin Allah olduğunu vurgulamakta, bu ifadeyle insana daha baştan bir yücelik payesi atfetmektedir. Bu haber etrafında dönen endişeleri fark eden Kûrânî, bu şekilde anlamının ve mana vermenin, Allah'ın tenzîhine engel olmadığı görüşünü tekrarlamaktadır.⁴³

İbrahim Kûrânî insanı önemseyen görüşlerini daha ziyade "Nûr-i Muhammedî", "Sırr-i Muhammedî", "Hakikat-i Muhammedî"⁴⁴ gibi farklı terkiplerle ifade edilen doktrin çerçevesinde ele almaktadır. O, ilk olarak Hz. Muhammed'in (as) yaratıldığını, Âdem henüz bedenle ruh arasında iken onun peygamber olduğunu⁴⁵ Hz. Peygamber olmasaydı âlemin yaratılmayacağına inananlardandır.⁴⁶ Kûrânî, mutlak varlık Cenâb-ı

⁴² Buhârî, "İstizân", 1.

⁴³ Kûrânî, *Risâletü izâletü'l-İşkâl*, Süleymaniye Ktp. (Nafiz Paşa), No: 508, v. 12b.

⁴⁴ Nûr-i Muhammediyye: Hz. Peygamber'in ruhunun âlemin yaratılışından önce mevcut bir varlık olduğuna işaret etmektedir. Diğer ruhlar ondan sonra neş'et etmiştir. Bu, özellikle Sünnî sûfiler arasında IX. Yüz yıldan itibaren yaygınlık kazanmış ve halkın dini duygularına sirayet etmiştir. İbnü'l-Arabî tarafından daha çok "Hakikat-i Muhammediyye" diye nitelendirilen bu doktrin için "Ey Habibim sen olmasaydın ben âlemleri yaratmazdım" haberi sıkça zikredilir. Gerçi Aclûnî bu haberin Sagânî tarafından mevzu görüldüğünü, ancak kendisi, hadis olmasa bile mananın doğru olduğunu nakleder. Massignon, mutasavvıflar arasında bu anlayışın yaygınlaşmasında kadim Hristiyan ve Mani inançlarının da etkin olduğunu iddia eder. (Bkz. Aclûnî, *age.*, II/ 164; Louis Massignon, "Nur-i Muhammediyye", *İA*, (MEB Yayınları), İstanbul 1950, c. V, s. 362.)

⁴⁵ Aclûnî, *age.*, II, 187

⁴⁶ Aclûnî, *age.*, II, 232; Ayrıca bkz. Kûrânî, *Şerhu kelimetü'l-vâzıha*, vr. 350b.

Hakk'ın ilk mertebede (taayyün-i evvel)⁴⁷ ahadiyyetini vâhidiyyete dönüştürüp yaratma işlemine başladığını söyler. Ona göre; asıl yaratma "taayyün-i sâni",⁴⁸ "Hakikat-ı Muhammediyye" adını verdiği mertebeden sonra başlamıştır. Bunun bir diğer adı "insân-ı kâmil" olup dolayısıyla bu merteye "lâ taayyün" mertebesi dışındaki mertebelerin hepsini kapsamaktadır. Nitekim bu mertebenin bir diğer adı "merteye-i câmia",⁴⁹ "hakikat-i insâniyye" dir. Sıralamaya göre insan her ne kadar yaratılış serüveninde sonuncu ise de Allah'ın ilminde varoluşu itibariyle ezeli bir varlıktır.

İbrahim Kûrânî kendinden önce yaşayan Ekberî gelenek temsilcilerinin savunduğu insanın "büyük bir nüsha" olduğuna dair anlayışı tasvip ettikten sonra bunu Fussilet Sûresi 53. ayette geçen "âfâk" ve "enfüs" tabirleriyle karşılamaktadır. Ona göre insan böylece

⁴⁷ İlk Taayyün (Taayyün-i Evvel) Mertebesi: Allah bu mertebede zât, sıfat ve bütün mevcûdatını bir birinden ayırmaksızın toplu (icmâlen) olarak bilmektedir. Burada mutlak vücûd, kendi ahadiyyetini vâhidiyyete tekallüb ettirmiş ve taayyünata başlamıştır. İşte bu sebeple bu mertebenin diğer bir adı "ilk taayyün"dür. Bu merteye için, "ahadiyet", "vahdet", "vâhidiyyet", "hakikat-i muhammediyye", "şuûn", "ilk cevher", "ilk akıl", "âlem-i ceberût" tabirleri kullanılmaktadır. Bu merteye de bilgi, bilen ve bilinen birdir. İbrahim Kûrânî bu makama bilinen adlara ilaveten bir de "makâm-ı ev ednâ" adını vermektedir (Kûrânî, *Kasdu's-sebîl ilâ tevhid-i hakki'l-vekîl*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, No: 795, vr. 12a)

⁴⁸ İkinci taayyün (Taayyün-i Sâni) Mertebesi: Allah'ın zât sıfat ve tüm mevcudatını bir birlerinden ayırarak onları tafsilatlı biçimde bilmesidir. Bu mertebenin diğer adları "vâhidiyye" ve "hakikat-i insâniyye"dir. Bu makama "â'yân-ı sâbite" demekle mümkündür. Şu ana kadar sayılan üç mertebenin hepsi kadim olup takdim ve te'hirleri zamandan ziyâde akli olarak vasf edilmektedir. Bu mertebede varlıklar proje halinde olup henüz harice çıkmış değildir. Buna göre onların varlıkları sadece bir takım ilmî suretlerden ibarettir. Bu ilmî suretler ise, kesret âlemindeki varlıkların icadına yarayan ilahî illetleri teşkil etmektedir. Kûrânî bu merteye ve makama "Kâbe Kavseyin" adını ilave etmektedir. Zira ahadiyyet bütün hakikatlerin özet olarak toplandığı yer, vâhidiyyet ise tafsilen bilindiği makam olmaktadır (Kûrânî, *age.*, vr. 12b.)

⁴⁹ Merteye-i Câmia: Bu makam şu ana kadar zikredilen (birinci hariç) cismânî, nurânî, vahdet ve vâhidiyyet mertebelerinin de tümünü içine alan bir merteye ve son tecellî makamıdır. Bu da insandır. İlk merteye hariç (Lâ taayyün) son altısını kendinde cem eden insan ise "insân-ı kâmil"dir. (Kûrânî, *ithâfü'z- zekî*, vr. 61a-67a.)

hem dış âlemi (maddî âlem) hem de iç âlemi (gönül âlemi) birden içermekte, dolayısıyla büyük bir nüsha hüviyetini kazanmaktadır.⁵⁰

Kûrânî “Allah’ın göklere, yere ve dağlara teklif edip de emaneti yüklenmelerinden kaçınması”⁵¹ gerçeği yanında insanın bu “emanet”e sahip çıkmasını, onun “Allah’ı bilme kâbiliyeti” ile doğru orantılı görmektedir. İşte tüm bu özellikleri nedeniyle daha başlangıçta insanın üstünlüğüne inanan müellif, “Böyle olunca âlemin semeresi insana karşın bu sefer de âlem insanın cüzü olmaktadır” der.⁵² İbrahim Kûrânî, Allah’ın bir hadis-i kutsîde, “Yere göğe sığmadım mümin kululumun kalbine sığdım”⁵³ buyurmasını insanın üstünlük sebeplerinden biri olarak görmektedir.⁵⁴

كل شيء هالك الا وجهه⁵⁵ âyetinden hareketle, insanın manevî veçhesine dikkat çeken Şeyh İbrahim Kûrânî; bu ayette geçen ‘veche’ kelimesindeki ‘hû’ zamirinin mercû ‘şey’dir. Bu durumda mânâ âlemdeki her şey sûret itibariyle yok olacak, ancak hakikatleri

⁵⁰ Yılmaz, *age.*, ss. 329-330.

⁵¹ Ahzâb, 72.

⁵² Yılmaz, *age.*, s. 330.

⁵³ Bu haberin sıhhati konusunda tereddütler ve tartışmalar olmakla birlikte bunun başta İbn Arabî ve Gazalî olmak üzere pek çok sûfî tarafından kullanıldığı bilinmektedir. (Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, (Yediveren Yayınları), Konya 2001, s. 332.)

⁵⁴ İnsanı kâinatın merkezi kabul eden bu anlayışa Köprülü şu izahı getirmektedir: “Sûfiyye akidelerine göre kâinat, merkez noktası olan insanda hatmolmuştur. Kâinattaki mevcûdât, sıfat-ı ilâhiyye’den ancak birine veya diğerine ma’kes olabilir. Hâlbuki insan cümlesine cilvegâhtır. Çünkü İsm-i A’zâmın mazharıdır. İnsan hariçteki âlem-i kübrâ’nın zübde ve icmâlî, musaggarı olduğundan dolayı, âlem-i suğrâ namını almıştır; hâlbuki bununla iktifa etmeyen bir takım mutasavvıflar, asıl insanı âlemi kübrâ ve kâinatı da âlem-i suğrâ telakkî ederler.” (Bkz. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (DİB Yayınları), Ankara 1993, s. 310.)

⁵⁵ Kasas, 88. Müfessirler buradaki “hû” zahirini Allah’a ircâ ederek “O’nun yüzünden ‘zatından’ başka her şey helaktedir ” manasını vermektedirler. (Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kuran Dili*, (Eser Neşriyat), İstanbul trz., c.V, s. 3759; İbn Kesir, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, (Çağrı Yayınları), İstanbul 1986, c. III, s.403; İ. Hakkı Bursevî, *Tenvîrü’l-ezhân min tefsîri ruhu’l-beyân*, tah. M. Ali Sâbûnî, (Dârü’l-Kalem), Şam 1988, c. III, s. 159.

itibariyle bâkî kalacaktır. Bunu insana da teşmil etmek mümkündür. ‘İnsan konuşan hayvandır’ denilmektedir. İnsan helâk olunca vücudundan bir iz kalmamakta ancak hakîkati devam etmektedir. İşte bu hakikat onu konuşan hayvan olmaktan ayıran en önemli özelliğidir.”⁵⁶

Kûrânî insan ve onun onuru hakkındaki görüşlerini açıklamaya şu sözleriyle devam eder: “Allah nefsinı bilince âlemi de bildi, bu yüzden sûretten sıyrıldı ve insanı yarattı. İnsan büyük bir âlemin tüm manasını içinde toplayan değerli bir özetidir. Zübde-i âlem olan insanı Cenâb-ı Hak, ilahî hazretindeki isimlerinden âlemin bir nüshası olarak yarattı. Nitekim ‘Allah insanı kendi suretinde yarattı’ hadisi bize bu gerçeği tüm açıklığı ile beyan etmektedir. Buradaki zamirin mercû bizce Allah’tır. Buradan hareketle Allah’ın tecsîm ve teşbîh edildiğini iddia etmeye hiç gerek yoktur. Zira teşbih ve tecsîm olmadığını zaten ‘O’nun bir benzeri yoktur’⁵⁷ âyeti ile Allah kendisi ifade etmektedir.”⁵⁸

Sûfî-âlim İbrahim el-Kûrânî’nin insana dair genel düşüncelerini bu şekil özetledikten sonra şimdi makalemizin başında ismini zikrettiğimiz mezkûr eserindeki görüşlerine temas edeceğiz.

Kûrânî bu eserinde şöyle der: “Bize göre Kâbe’nin hakîkati Hakikat-i Muhammediyye’den asla üstün olamaz. Kâbe’nin hakîkati Hakikat-i Ahmediyye içinde mütalaa olunmaktadır. Ahmediyye, Hakikat-i Muhammediyye’nin sadece bir cüz’üdür. Burada kapsamlı olan Hakikat-i Muhammediyye’dir. Hakikat-i Muhammediyye varlık mertebeleri sürecinde sadece “lâ taayyün” mertebesinin altında, diğer tüm taayyünatların üstündedir. Buna karşın Kâbe’nin hakikatinin üstünde başka taayyünatlar da vardır.”⁵⁹ Müellif daha sonra şunları söyler: “Kâbe’nin hakîkati Hakikat-i Muhammediyye’den

⁵⁶ Kûrânî, *Meşrau’l- vürûd*, Süleymaniye Ktp. (Reşit Efendi), No: 443/2, v. 121a.

⁵⁷ İhlas, 4.

⁵⁸ Kûrânî, *meşra’*, v. 263b.

⁵⁹ Kûrânî, *Şerhu kelimetil-vâzıha*, vr. 349a.

üstündür”⁶⁰ görüşünü ileri süren İmam-ı Râbbânî bu sözünü aslında *Mebde’* ve *Meâd* isimli eserinde nakzetmiştir. Ona göre şekilden ibaret Kâbe eşyanın şeklinin secdesine mahal teşkil ederken, bizim hakikatimiz eşyanın hakîkati için secdegâhtır. Bu ise bir çelişkidir.”⁶¹

Bu durumda Kûrânî, Kâbe’nin ister hakîkati, ister şekli olsun her hal ve şartta Hakikat-i Muhammediyye’den, bir diğer ifadeyle insandan daha faziletli ve daha üstün olmadığına inanır. Müellif daha sonra sözlerini şöyle sürdürür: “Kâbe secde yapılabilmesi için mazhar mahallinden ibarettir. Nitekim kıblenin tahvilinden önce secde mahalli Mescid-i Aksâ idi. Kişi ister mukim ister misafir, ister farz namaz kılsın ister nafil namaz kılsın, ister gemide olsun ister savaş alanında bulunsun her halükarda oraya dönmek zorundadır. Hâlbuki önemli olan secde edilen yer değil secde eden insandır. Secde edilen yer secde edenden daha değerli ve faziletli olamaz. Bir şeyin aslı dururken fûru’un ne kıymeti vardır? Üstelik secde edilebilirlik sadece bu iki mekânla sınırlı değildir. Örneğin “Allah meleklerle secde edin” dediği zaman, Hz. Âdem secde edilmede Kâbe gibiydi. Hatta kimi keşf ehli Hz. Âdem’in Kâbe’de metfun bulunduğunu⁶² ileri sürerek, Kâbe’nin secde mahalli olma nimet ve şerefini Âdem’den aldığını, eğer Âdem orada bulunmasaydı secde mahallinin de Kâbe olmayacağını söylemişlerdir. Allah’a mükemmel manada yakınlık kazanabilecek tek varlık insandır. O’na yakınlaşmanın mekânı seçilen bu yer de bereketini insan ile müşerref olmasından iktisap etmiştir. Bidâyet olmadan nihayete erişmek mümkün değildir. Bidâyet ise insandır.”⁶³ Şüphesiz bu sözler bir yoruma ihtiyaç duymaktadır. Ancak müellif böyle inanmaktadır. Onun bu sözlerinden namazın

⁶⁰ Bilindiği gibi İ. Rabbânî, “İlâhî Hakikatler” Başlığı altında birinci sıraya Ka’be’nin hakikatini yerleştirmiş, “Nebîlerin Hakikatı” bölümünde ise Hz. İbrahim ve Hz. Musa’dan sonra Hakikat-i Muhammediyye’ye yer vermiştir. (Geniş bilgi için bkz. Sunar, *age*, s. 13.)

⁶¹ Kûrânî, *a. yer*.

⁶² Bir Türk şairi olan Refii 1408-9 yıllarında kaleme aldığı *Beşâretnâme* adlı mesnevisinde, Kâbe’nin esrarı ve Hz. Adem’in Kâbe toprağından yaratıldığını anlatan bir bölüm mevcuttur. (Bkz. Mustafa Uzun, “Kâbe”, *DİA*, c. XXIV, s. 24)

⁶³ Kûrânî, *Şerhu kelimetü’l-vâziha*, vr. 348b-350a.

şartlarından biri olan “istikbâl-i kible”nin tahfif edildiği gibi bir anlam da çıkarılamaz.

Buna benzer yaklaşımlar bazı sûfî şairler tarafından da paylaşılmaktadır. Nitekim bunlardan bazısı, Hz. Âdem’i, huzurunda meleklerin secde ettiği ve İlâhî cemale giden yolun kendisinden geçtiği bir “kible” olarak tasvir etmiştir. Bu bağlamda Farsça şiirdeki, *Mâ kılba râst kardîm bi-simt-i keş-külâhî* (Biz, kiblemizi yatık külâhlının yönüne doğrulttuk) mısraı pek şaşırtıcı bulunmaz. Çünkü tasavvufa ve bâtına mütemayil şairler, Mekke’deki Kâbe’nin merkez olsa bile, aslında onun sadece bir işaret (âyet) olduğuna kanidirler. Bu nedenle olsa gerek Kâbe-i kili (kil-toprak), Kâbe-i dil (gönül Kâbesi) ile yan yana getirmekte bir sakınca görmezler.⁶⁴

İbrahim Kûrânî insan-secdegâh karşılaştırmasında sadece Hz. Âdem ile yetinmez. Bir adım daha ileri gidip bu defa, Hz. Yusuf’un gördüğü rüyadan hareketle bir delil daha getirir ve Hz. Yusuf’a ay, güneş ve on bir yıldızın secde ettiklerini hatırlatır.⁶⁵ Ona göre her ne kadar bu secde bir “selamlama” şekli olsa bile neticede baş eğmedir. Hatta bazıları bu secdenin hakikat değil huzûdan kinaye olduğunu söyler. Hülâsa ister huzû, ister selamlama, ister hakikat ister kinâye olsun her halükarda secde ile insan sözcükleri burada yan yana kullanılmaktadır.⁶⁶

Bu durumda sûfîlerin bu tür algı ve anlayışları, şatah ve türrehat kabili ifadeleri kendi konteksti içinde bir sapma/paradoks ve absürd olarak görülmez. Bu tür söylemler İslam’ın zahiriyle çelişmeyen işârî yorumlar şeklinde telakki edilmelidir. Son tahlilde burada Kâbe’nin küçültülmesi değil, insanın yüceltilmesi amaçlanmaktadır.

⁶⁴ Schimmel, Annemarie, *Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri*, terc. E. Demirli, (Kabalıcı Yayınları), İstanbul 2004, ss. 87-88.

⁶⁵ Yusuf, 4.

⁶⁶ Kûrânî, *Şerhu kelimetî’l-vâzıha*, vr. 350b.

Şüphesiz bu tür karşılaştırmalar ve Hz. Peygamber'in şahsında insanı önceleyen yaklaşımlar tasavvuf tarihinde sadece İbrahim Kûrânî ile sınırlı kalmamıştır. Buna benzer görüşler başka sûfiler tarafından da dile getirilmiştir.⁶⁷ Hatta Hz. Peygamber'in doğduğu ve vefat ettiği şehirler Mekke-i Mükerreme ile Medîne-i Münevvere ve bu iki şehirdeki Mescid-i Haram ile Mescid-i Nebevî ve Ravza-i Mutahhara'nın birbiriyle olan rütbe farklarına ve buralarda kılınan namazların faziletine değinilmiştir.⁶⁸

İbrahim Kûrânî, Kâbe-insan karşılaştırmasında insan ve onun onurunu önemseyen görüşüne âyetler yanında bu kez hadislerden delil getirmiştir. Buna göre; Abdullah ibn Amr tarafından rivayet edilen ve birbiriyle aynı anlamı içeren iki hadisin birinde Hz. Peygamber (as), hem Kâbe'yi tavaf ediyor hem de şöyle sesleniyordu: "Ey Kâbe! Sen ne kadar güzelsin, kokun da ne kadar hoştur. Yemin olsun ki, müminin hürmet ve kıymeti senin hürmetinden daha büyüktür. Şüphesiz Allah sende bir şeyi haram kıldı, seni haram

⁶⁷ Nabi: "es- selam ey intisab-ı zat-ı pakinle senün- oldu böyle nev'i insanî mükerrerem es-selam" (Nabi, *a.g.e*, s. 334) derken; Edirne Müftüsü olarak tanınan Tavaslı Mehmed Fevzi Efendi de, İmam-ı Busiri'nin *Kaside-i Bürde'* sine yazdığı *Fethu'l- verde* isimli şerhinde, Hz. Peygamber şahsında insanı önemseyen bir yorum bağlamında, Hz. Peygamberin doğduğu şehir Mekke ile vefat ettiği şehir Medine ve buradaki kutsal makamları ve mekânları kıyaslamaktadır. Bu durumda, yakîn ehlinin Mekke-i Mükerreme'yi Medine'i Münevvere'den, M. Haram'ı, Mescid-i Nebevî'den üstün gördüklerini ve aralarında rütbe farkının bulunduğu dair görüşlerini tasdik etmektedir. Bir başka deyişle Kâbe ve haremî, ilk kible Mescid-i Aksa ve Ravza-ı Mutahhara'dan üstündür. Ancak Peygamberin kabri, oradaki mübarek toprak ve kokusu, bağrında barındırdığı peygamberin cesedi Kâbe-i ulyâ ve Arş-ı a'lâdan daha kıymetlidir. (Ömer Yılmaz, *Kureyşizade Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Tavas Belediyesi Yayınları, İzmir 2014, s. 185) Bu tartışmalar çerçevesinde Hanefî, Şafîî ve Hanbelî âlimlerine göre M. Haram, M. Nebeviden daha faziletli, ancak İmamı Malik'e göre Resulullah buraya defnedildiği için M. Nebevî daha faziletlidir. Kadı İyaz ise ulemanın Resulullah'ın kabrinin bulunduğu yeri dünyanın en faziletli yeri olarak nitelendirdiğini belirtir. (Bkz. Müslim, "Hacc", H. No: 509, Müslim Terceme ve Şerhi içinde, A. Davudoğlu, (Sönmez Neşriyat), İstanbul 1980, c. VII, s. 197.)

⁶⁸ Hz. Peygamber: Mescid-i Nebevî'de kılınan namaz, M. Haram hariç diğer yerlerde kılınan namazlardan bin kat daha faziletli buyurmuştur. (Buhari, "Fazlu's- salat fi Mescid-i Mekke ve'l- Medine"; Müslim, "Hac", 505-510)

bölgesi yaptı. Fakat mü'minin üç şeyini birden haram kıldı; malını, kanını ve şerefini. Ayrıca mü'min hakkında kötü zan beslemeyi de.”⁶⁹

Müellif, İmam-ı Râbbânî'nin yukarıda bahsi geçen sözü tashih bağlamında, “Ben aslında sûretleri değil hakikatleri karşılaştırdım ve Kâbe'nin hakikatinin üstün olduğunu söyledim, yoksa şeklini kastetmedim” dediğini hatırlatır. Kûrânî, onun bu yaklaşımına verdiği cevapta, hadiste insana izafe olunan mal, can ve ırzın da hakikat değil sûret ihtiva ettiğini, ancak bununla her hangi bir tefrik yapılmadan, hatta “yetkin insan” şartı da aranmadan insanoğlunun muhteremliğine dikkat çekildiğini belirtir.⁷⁰

Gerek Kûrânî'nin zikrettiği bu hadiste, gerekse Hz. Peygamber'in veda hutbesinde dile getirdiği, “Müslüman'ın mal, can ve ırzının haram olduğuna” dair hadislerle bütüncül yaklaşıldığında insan onuruyla ilgili dikkat çekilen en önemli kavram “ırz” dır.⁷¹ Bilindiği gibi ırz, insanın manevi kişiliğini, haysiyet, şeref ve onurunu ifade eden bir kavramdır. Irz, terim olarak insanı insan yapan, ona toplumda şeref ve saygınlık kazandıran, bu sebeple her türlü saldırı karşısında dokunulmazlığı bulunan maddî ve manevî kişiliğini içermektedir. Hatta ırz kavramının sözlük anlamında kişinin soy-sopunun da yer alacak kadar geniş tutulması bir anlamda bireyin mensubu bulunduğu milletin manevî kişiliğini de ilgilendirmektedir.⁷² Bu hadiste her üçünün birlikte anılması, İslam'ın bireyin yaşama, mülkiyet ve manevî şahsiyetine hürmet gösterilmesi gerektiğini ve bunların güvence altına alındığını ifade etmektedir.

Buradan hareketle, İbrahim Kûrânî insanlara karşı her davranışta edepli olunması gerektiğini söyleyerek, aynı eserinde bu defa şöyle der: “Her asırda nebîler sayısı kadar yani yüz yirmi dört bin velî bulunacaktır. Hatta bu sayı söylenen rakamdan az olmayacak

⁶⁹ İbn Mâce, “Sünen”, tah. M. F. Abdülbaki, (Daru'l- Fikr), Beyrut, c. I-II, H. No: 3932.

⁷⁰ Yılmaz, *age.*, s. 334.

⁷¹ Müsned I, 230; Buhari, “İlim”, 9; Müslim, “Kasâme”, 29, 30)

⁷² Hayati Hökelekli, “Irz”, *DİA*, c. XIX, ss.133-134.

çok olacaktır. Peygamber'in varisleri olan veliler, İsa (as) nüzûl edinceye, kıyamet kopuncaya kadar yeryüzünde yaşayacaktır. Ehl-i tarîk edep ehli insanlar demektir. Tarîkat edepten ibarettir. Öyleyse edepli olunmalıdır."⁷³

Müellif bu sözleriyle bir şeye dikkatimizi çekmek ister: O da her ne kadar İmam-ı Râbbânî'nin yukarıda beyan edilen sözünü kabul edilebilir bulmasa da, bu görüşü nedeniyle tekfîr edilmesini de doğru görmez. Kûrânî, insanların acımazca birbirlerini tenkit hatta tekfîr ettiği bir dönemde, "Ehl-i kible tekfîr edilmemeli"⁷⁴ prensibine hep sadık kalmış bir sûfî olarak bağnazlığın hüküm sürdüğü bir dönemde hem düşünce ve fikir özgürlüğüne sahip çıkmış, hem de Müslümanların birbirine karşı müsamahalı davranması gerektiğini göstermiştir.

Şeyh İbrahim Kûrânî'nin bu toleranslı yaklaşımı, yani genelde Müslümanlara özelde sözün sahibi İmam-ı Rabbânî'ye gösterdiği tavır, müellifin Rabbânî taraftarı gibi algılanmasına yol açmıştır. Nitekim Annemarie Schimmel (ö. 2003) XVII. Yüzyıl müçtehitlerinden biri olarak gördüğü Kûrânî'yi Sirhindî'nin öğretilerini yayan biri olarak nitelendirir.⁷⁵ Hâlbuki biz, doktora çalışmamızın konusu olan Kûrânî'nin Rabbânî savunucusu olduğuna dair herhangi bir delile rastlamış değiliz. Muhtemelen bütün bunlar herkesin birbirini acımasızca tenkit ettiği bir dönemde onun bir "denge adamı" olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu durumda müellif her hal ve şartta insana saygıda kusur edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim görüşlerini tasvip etmemekle birlikte, Rabbânî'nin çocukları Muhammed Mâsum (ö.1079/1668) ve müritlerini Medine'deki evlerinde bizzat ziyaret etmiş, onlara büyük saygı göstermiş, bu kimselerin hürmete layık ve

⁷³ Kûrânî, *Kelîmetü'l-vâzîha*, v. 352a.

⁷⁴ Kûrânî, *İthâfu'z-zekî*, Beyazıt Devlet Ktp., (Veliyyüddin Efendi), No: 3215, v. 18b.

⁷⁵ Schimmel, *age.*, s. 252.

kerâmet ehli olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶ Cennete giden yolun cehennem üzerinden geçeceği sırat köprüsüne dikkat çeken Kûrânî şöyle seslenir: “Bu açıdan kim Hakk’ın emirlerine tecavüz ederse, Allah onu bu halde bırakacaktır. Kim Allah’a bakarsa Allah da ona bakacak, kim insanları affederse, Allah da onu affedecek, kim insanların hakkına riayet ederse, Allah onu karşılıksız bırakmayıp onun hakkını zayi etmeyecektir. O halde amel sizden ve o amel size iade edilecektir. Bu durumda iyi huylarla bezenin ki Allah da size kıyamette onlarla muamele etsin.”⁷⁷

İbrahim el- Kürdî el-Kûrânî, birbirinden çok farklı dönemlerde Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/910), İmam-ı Rabbânî, Ahmed er-Rifâî (ö.578/1182), Necmüddîn el- Kübrâ(ö. 618/1221) tarafından kullanılmış “Allah’a giden yol mahlûkatın nefesi kadardır”⁷⁸ sözüne dikkat çekerek, tevhide mugâyir olmadığı müddetçe herkesin kendine göre bir haklılık payı olduğuna işaret etmektedir.⁷⁹

Sonuç

Makalemizin konusunu teşkil eden İbrahim el-Kürdî el-Kûrânî olumlu ve hoşgörülü bir insan algısına sahiptir. Onun Kâbe ile insan kıyaslamasında ileri sürdüğü bazı görüşlerin pek çok ilim adamı ve teologlarca hemen kabulünü beklemek safdillik olur. Tasavvuf erbabına göre insan her ne kadar “masdar” olmasa da, “mazhar” mahalli olarak telakki edilmektedir.

Kanaatimiz odur ki iştigal ve irşad alanına bakıldığında “Allah’ın emirlerine riâyet, kullarına insâniyet” şeklinde geniş bir yelpaze etrafında tefekkür dünyalarını geliştiren irfânî gelenek müntesipleri belli sınırlar dahilinde dini, dili, milliyeti, cinsiyeti, etnik yapısı ne olursa olsun bu dünyada olabildiğince tüm insanları hoş

⁷⁶ Yılmaz, *age.*, s. 64.

⁷⁷ Kûrânî, *Kasdu’s- sebîl*, Süleymaniye Ktp. (Bağdatlı Vehbi), No: 795, 149b.

⁷⁸ Feridüddîn el-Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, Diyanet Ktp. D. No: 715, vr. 201b.

⁷⁹ Kûrânî, *İthâfü’l-münîb*, Süleymaniye Ktp. (Reşit Efendi), No: 996/5, v. 130b.

görmeyi esas alırlar. Onlara göre kalplerde olup biteni bilen sadece Allah'tır. Nihai hükmü takdir edecek olan da yalnızca O'dur.

Sûfîlerin insana bakış açısı, günümüzün çatışmacı, menfaatçi, faydacı, hazcı, egoist yaklaşımına karşı alternatif bir dinamizm tevlit edecektir. Özellikle Müslümanların kendi dindaşları arasında tefrika ve çatışmanın boy gösterdiği, mezhep kavgalarının yaşandığı böyle bir dönem ve coğrafyada sûfîlerin bu öğretilerinden azami ölçüde istifade edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafa*, (Dâru ihyâ-i turâsi'l-arabiyye), Beyrut 1933.

ALİYYÜ'L-KÂRÎ, Nureddin, *Şerhü'l-emâlî*, (Dersaadet), İstanbul 1985.

ALGAR, Hamit, "İmam-ı Rabbânî", *DİA*, c. XXII, ss.195-199.

ATTÂR, Ferîdüddîn, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Diyanet Ktp. D. No: 715.

BURSEVÎ, İ. Hakî *Lübbü'l-lübb*, İstanbul 1328.

-----, *Tenvîrü'l-ezhân min tefsîri ruhu'l-beyân*, tah. M. Ali Sâbûnî, (Dâru'l-Kalem), Şam 1988.

CİLÎ, Abdülkerim, *İnsân-ı Kâmil*, (Matbaatü'l-İlmiyye), Beyrut 1997.

FEVZÎ EFENDÎ, Mehmed, *Fethu'l-verde şerhü'l-bürde*, Millet ktp. (Ali Emiri), No:1331.

FUZÛLÎ, *Divân*, Haz: K. Akyüz vd., (Akçağ Yayınları), Ankara 1990.

GAZÂLÎ, Muhammed, *İhyau Ulûmi'd-din*, (Matbaatü Mustafa Halebi), Kahire 1939.

HANİF, N. "Al-Kûrânî, İbrahim b. Al-Shahrazuri al-Hasan Sharan al-Madani", *BEOS*, New Delhi 2002, ss. 250-251.

HÖKELEKLİ, Hayati, "İrz", *DİA*, c.19, ss.133-134.

İBN KESİR, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Çağrı Yayınları), İstanbul 1986.

İBN MÂCE, "Sünen", tah. M. F. Abdülbaki, (Dâru'l- Fikr), Beyrut.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (DİB Yayınları), Ankara 1993.

KÛRÂNÎ, İbrahim, *Şerhu kelimeti'l-vazıha ale'l-makalati'l- faziha*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, No:2722/17,vr. 347-356.

-----, *İthâfu'z-zekî*, Beyazıt Devlet Ktp.,(Veliyyüddin Efendi), No: 3215.

-----, *İthâfü'l-münîb*, Süleymaniye Ktp. (Reşit Efendi), No: 996/5.

-----, *Meşrau'l- vürûd*, Süleymaniye Ktp. (Reşit Efendi), No: 443/2.

-----, *Risâletü izâleti'l- İşkâl*, Süleymaniye Ktp. (Nafiz paşa), No: 508.

-----, *Kasdu's-sebîl ilâ tevhid-i hakki'l-vekîl*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, No: 795.

MASSIGNON, Louis, "Nur-i Muhammediyye", *İA*, (MEB Yayınları), c. IX, İstanbul 1950, s. 362.

MECDÎ, M., *Şekaik Tercemesi Hadâik*, (Matba-ı Amira), İstanbul 1269.

MEVLÂNÂ, Celaleddin er- Rûmî, *Mesnevi*, çev. V. İzbudak, (MEB. Yayınları), İstanbul 1990.

-----, *Rubâiler*, ter. N. Gençosman, (MEB. Yayınları), İstanbul 1986.

-----, *Divân-ı Kebîr*, haz. Ş. Can, (Ötüken Yayınları), İstanbul 2000.

MİSRÎ, Niyazî-i, *Mevâdiü'l- İrfân*, çev. S. Ateş, (Yeni Ufuklar Neşriyat), İstanbul trz.

MÜSLİM, Terceme ve Şerhi içinde, A. Davudoğlu, (Sönmez Neşriyat), İstanbul 1980.

NABÎ, *Tuhfetü'l- Harameyn*, Haz. M. Coşkun, (Kültür Bakanlığı Yayınları), Ankara 2002.

NAFÎ, Beşir, “ Tasawwuf und reform in Pre- Modern İslâmic Culture in Search of İbrahim Kûrânî”, *Die Welt des İslâm*, XXXXII/3, 2002, ss. 324-325.

NEDVÎ, Abdalbârî, *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, çev. Mustafa Ateş, (Diyanet Vakfı Yayınları), Ankara 1998.

RABBÂNÎ, İmam-ı, *Mektûbât*, I-II, Fazilet Neşriyat, haz. T. Hakan vd., İstanbul 2004, c. I-II.

-----, *el- Mebde' ve'l- Meâd*, terc. N. Tosun, (Sûfî Kitap), İstanbul 2005.

SCHIMMEL, Annemarie, *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, terc. E. Demirli, (Kabalıcı Yayınları), İstanbul 2004.

SİNAN PAŞA, *Tazarru'nâme*, haz. M. Tulum, (Diyanet Vakfı Yayınları), Ankara 2001.

SUNAR, Cavit, *İmâm Rabbânî-İbn Arabî, Vahdet-i Şuhûd ve Vahdet-i Vücûd Meselesi*, (Resimli Posta Matbaası), Ankara 1960.

TAHİRÜ'L-MEVLEVÎ, *Şerh-i Mesnevi*, (Şamil Yayınları), İstanbul trz.

UYSAL, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, (Yediveren Yayınları), Konya 2001.

UZUN, Mustafa, "Kâbe", *DİA*, c. XXIV, s. 24.

YAZIR, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, (Eser Neşriyat), İstanbul trz.

YILMAZ, Ömer, *İbrahim Kûrânî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, (İnsan Yayınları), İstanbul 2005.

-----, *Kureyşizâde Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, (Tavas Belediyesi Yayınları), İzmir 2014.

YUNUS EMRE, *Divân*, haz. M. Tatçı, (Akçağ Yayınları), Ankara 1991